

Tanulmányok

RENDSZERIGAZOLÁS ÉS RENDSZERKRITIKA

SYSTEM JUSTIFICATION AND SYSTEM CRITICISM

Hunyady György

az MTA rendes tagja, professor emeritus, Eötvös Loránd Tudományegyetem Pedagógiai és Pszichológiai Kar
hunyadi.gyorgy@ppk.elte.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

A társadalmi rendszert övező, leképező és alakító megismeréssel és érzelmekkel foglalkozó alapvető szociálpszichológiai elméletek egyik kitüntetett tárgyköre a rendszerigazolás, a hierarchia alján elhelyezkedő emberek, tömegek aktív támogató attitűdje, a számukra előnytelen viszonyok legitimálása. John Jost kimunkált elméletét a haladott világban gyűjtött gazdag tapasztalati anyag támogatja. Ettől eltérően azonban a posztkommunista régióban (jelesül Magyarországon is) a rendszerigazolás mellett a közgondolkodásban megjelenik, sőt hosszabb távon is felül tud kerekedni a rendszerkritika. Az utóbbi másfél évtizedben (többek között nyolc országos reprezentatív mintán) végzett sztereotípiá-, attitűd-, érték- és társadalmiközérzet-vizsgálataink egzakt módon leírják a rendszerkritika és a rendszerigazolás ambivalenciáját: a mai magyar közgondolkodásban az alapvetően a szociális biztonság hiányából fakadó elégedetlenséget, morális társadalomkritikát, a demokrácia fokozott igényét, szemben a gazdasági-politikai viszonyok méltatásával, a hatalomösszpontosítás támogatásával. Jellemzi a magyar közállapotokat, hogy a domináns rendszerkritika a jövőre nézve pesszimizmussal, a szubdomináns rendszerigazolás optimizmussal társul. A nemzetközi trendek különbségeinek történeti-kulturális értelmezésén túl a tanulmány ajánlásokat fogalmaz meg a rendszerigazolás elméletének továbbépítésére (a rendszerattitűdök ambivalenciájának, a rendszerek különbözőségének, a rendszerképek kontextusának és a kilátások észlelt valószínűségének szentelt figyelemmel). E kutatások a társadalmi nézetekből kiolvasható közérzet vizsgálatára hét alskálát tartalmazó, úgynevezett kontraszelekciós skálarendszert, illetve a demokráciafelfogás összetevőit mérő három skálát vezettek be és alkalmaztak.

ABSTRACT

System justification, the system supporting attitude of masses of people at the bottom of the hierarchy and their legitimization of the social relations that are detrimental to them is a priority topic of fundamental social psychological theories studying cognition and emotions related to, reflecting, and shaping social systems. Rich empirical data gathered from around the advanced world support John Jost's elaborate theory. In contrast, system criticism not only appears next

to system justification in the public thinking of the post-communist region (including Hungary), but may even prevail. Our last fifteen years of investigations on stereotypes, attitudes, values, and social public feelings (including studies on 8 national representative samples) give an exact description of the ambivalence of system criticism and system justification in present-day Hungarian thinking: dissatisfaction arising basically from the lack of social security, moral social criticism, and increased demand for democracy, as opposed to the appreciation of the economic-political situation and support for the centralization of power. It is characteristic of the Hungarian public affairs that the dominant system criticism is associated with pessimism for the future, and the subdominant system justification correlates with optimism for the future. In addition to the historical-cultural interpretation of the differences in the international trends, the present paper offers suggestions for the further elaboration of the System Justification Theory (considering the ambivalence of system attitudes, the differences across systems, the context of system-images, and the perceived probabilities of prospects). The present research introduced and used a so called Counterselection Scale System for the study of public feelings derived from the views on society, and a Democracy Attitude measuring tool, encompassing 3 subscales.

Kulcsszavak: rendszerigazolás, rendszerkritika, kontraszelekció-skála, demokráciaattitűd-mérés, társadalmi közérzet Magyarországon, rendszerattitűdök történeti kontextusa

Keywords: system justification, system criticism, Counterselection Scale System, democracy attitude measurement, public feeling in Hungary, system attitudes in historical context

A 90-es évek hajnalán még merész jóslat volt (McGuire, 1998), hogy a politikai pszichológia elkövetkezendő korszaka a nagy társadalmi csoportok viszonyrendszerének tárgyalása lesz. A jóslat azonban bevált, s azóta e tárgyban – számos parciális megközelítés mellett – három átfogó szociálpszichológiai elméletet tartunk számon. Ezek egyike az egyén csoportazonosulásával, saját csoportjának részreahajló felértékelésével foglalkozik: ez a *szociális identitás* sokféle ágazó elmélete, amely a szaktudomány művelésében szinte egyetlen közös európai és amerikai gondolati építkezés. A másik a társadalom hierarchikus viszonyainak fenntartásával, az uralomra törő és az uralmat gyakorló csoportok aktivitásával foglalkozik. A *szociális dominancia* ezen elmélete kritikusan tárja fel a hierarchikus rend haszonélvezőinek eszköztárát, így az ún. legitimációs mítoszokat, de minden eredendő szándék ellenére a hatalmi hierarchia célszerűségének és elkerülhetetlenségének bizonygatásával hovatovább maga is evolúciós mítoszt sugall. A harmadik elmélet, amely e tárgykörben 1994-ben született John Jost és kiváló tutora, Mahzarin Banaji tanulmányával (Jost–Banaji, 1999), bevezette és nevében hordozza a *rendszerigazolás* fogalmát. Ennek gondolati kiindulópontja és tapasztalati alapja az volt, hogy az alávetett, hátrányt szenvedő csoportok rendszerint magukkal szemben a *felettük állókat preferálják*, amint ez a körükben (is) elterjedt sztereotípiákból kiolvasható. Vajon mi írja felül az önérték, önérdek, illetve a saját csoport értéke s érdeke kinyilvánításának és érvényesítésének logikáját? A megoldás kulcsa Jost (és szerzőtársai) szerint az, hogy a *társadalmi rend* fenn-

tartása és képviselete fontos a hierarchia alján lévők számára: ez kell a viszonyok biztonságát kölcsönző *átlátásához*, ez kell a félelmek és kétségek nyomasztó *érzéseinek elkerüléséhez*, valamint ez adja meg a *széles körű egyetértés* ugyancsak megnyugtató és támogató élményét. E hármas – episztemológiai, egzisztenciális és kapcsolati – motiváció indítja őket arra, hogy igazságosnak ismerjék el a rendszer hierarchikus viszonyait és benne saját helyüket, ily módon a szó egyetemes értelmében *legitimizálják* e rendszert, ami (mint Machiavelli óta számon tartjuk) nélkülözhetetlen feltétele az uralmi rendszer olajozott működésének. Ezen magyarázathoz szervesen hozzátartozik, és sokrétű empirikus alátámasztást nyer számos felismerés (Jost, 2003; Jost–van der Toorn, 2012; Jost, 2017):

1. A rendszerigazolás letéteményesei (miután alávetett helyzetük disszonanciáját magukban eltemették) nagyobb *belső harmóniában* élnek, elégedettebbek, lelki-testi egészségük is viszonylag kedvezően alakul (ami a szerzők szerint nem zárja ki, hogy egyesek vagy sokan társadalmi helyzetük elfojtott disszonanciájának hosszabb távon kárát lássák).
2. A fölé- és alárendeltség sztereotípiái nemcsak a viselkedés felszínén mutatkoznak körükben, konformista engedményként vagy tudatos önkontroll alatt, hanem a tudattalan folyamatokról és struktúrákról árulkodó reakcióikból (egészen pontosan a reakciók idejéből) is kiolvashatóak, mint *rejtőző (implicit)* megítélések és értékelések.
3. Szinte perdöntő jelentőségű, hogy a csoportok rendezett viszonyát, a társadalom rendjét *veszélyeztető* információk (adagolják ezeket akár játékosnak mondható kísérleti instrukciókban, vagy diktálják őket valóságos megrázkódtatásokat tanúsító vagy kiváltó tényszerű híradások) *felerősítik* a rendszer igazságosságába és legitimitásába vetett hitet, a hierarchia magasabb és alacsonyabb szintjei között látni vélt értékbeli különbségeket.
4. Miközben a társadalmi kategóriák sztereotip jellemzése a maga értékelő töltetével kifejezi és erősíti a rendszer hierarchikus viszonyait, tartalma betölthet egy összebékítő, látszólag *egyenlősítő funkciót* is a társadalomképben. Jost (Susan T. Fiske és Peter Glick gender sztereotípiák elemzésével összhangban) úgy látja, visszatérő, modellszerű a sztereotípiák tartalmi mintázatában, hogy míg a magasabb státusúak jellemzésében az erőt adó és hatékonyságot tükröző vonásokat emelik ki, addig az alacsonyabb státusúaknak – mintegy jó szándékúan – a szociális készségeit és morális erőnyeit ismerik el.
5. Felmerült, és alkalmasint bizonyíthatónak tűnik, hogy *minél előnytelenebb* egy társadalmi kategória helyzete, annál *inkább elismeri* és támogatja a hierarchikus berendezkedést. De ha ez nem is bizonyulna teljes körű, lineáris összefüggésnek, a munkások tömeges tekintélyelvűségének sokszorosan regisztrált jelensége felfogható mint egy ilyen tendencia tanúbizonysága.
6. A rendszerigazolással mint motivált megismeréssel nemcsak analóg módon rokonítható, hanem Jost és Arie W. Kruglanski szerint lényegi tartalmi átfé-

désben áll a *konzervatív* ideológia. Az az erős előfeltevésük, hogy a társadalom fejlődése hosszú távon, végső soron az egyenlőtlenségek leküzdése irányába mutat; ennek a folyamatnak vannak úttörői és kerékkötői, szerintük a demokrácia kereteiben ez utóbbi szerepet töltik be a konzervatívok, akik a különbségek fenntartása mellett érvelnek és szállnak síkra.

A vázlatosan bemutatott gondolatrendszer és a világszerte gyűjtött tekintélyes tapasztalati tényanyag tükrözi, hogy a rendszerigazolás elmélete egy integratív és nagy kisugárzású szellemi vállalkozás. Számunkra különösen sokat ígér, ha itthon az olykor *irracionalisnak tűnő* rendszertámogatás *racionalis magyarázatát* keressük, különös tekintettel annak tömeges jelentkezésére. E nézőpontból paradox, hogy John T. Jost és munkatársa, Aleksandra Cichocka a régióban (és annak ékes példaként Magyarországon) szokatlanul erőtlennek minősítik a rendszerigazolás jelentkezését, és kirívóan túlnyomónak találják a rendszerrel szembeni kritikai atmoszférát (Cichocka–Jost, 2014). Jóllehet kiindulópontjuk az volt, hogy a rendszerigazolás a hierarchikus viszonyokat elfedő „hamis tudat”, az ellentétébe való átfordulást mégsem a társadalmi tisztánlátás méltányolható jelentkezésének tekintik, hanem valamiféle *posztkommunista utóhatásnak*, amely egyfelől beágyazódik a lokális *panasz kultúrába*, másfelől *tanult tehetetlenségre* vezet politikai téren. Nem vitás, hogy az úgynevezett kommunizmus mély és ellentmondásos nyomokat hagyott a régió társadalmában, próbára tette a régió lakóinak életképességét és tartását. Többek között olyan felejthetetlen eredménnyel, mint a nagyhatalmi alkuk ellenére fellobbanó és a világ közvéleményét újrachangoló magyar 56, vagy a bolsevik uralom alapjait munkásmozgalmi eszközökkel és szívóssággal kikezdő lengyel Szolidaritás. (Ezek kezdeményező ereje, emberi tétje, morális alapja épp oly megkérdőjelezhetetlen, mint az amerikai demokrácia dicsősége, a vietnámi háború elleni korszakos fellépés.) A rendszerigazolási elmélet érvényesülését és érvényességét vizsgálva természetesen kitüntetett figyelmet érdemelnek a régiók közelebbi s távolabbi történeti sajátosságai.

Az elmélet mondanivalója egyetemes, szisztematikusan gyűjtött tapasztalati alapja a haladott világra terjed ki, gondolati fogantatása ideje és helye az ezredforduló Amerikája: egy gazdasági húzóerőt képviselő, világháborúban próbált, szuperhatalmi pozíciót élvező sikeres társadalom *öntudatával és összefogásával* szembesül és szembesít (legalábbis így volt ez az ezredforduló évtizedeiben).

Az ezredforduló Magyarországon – hogy vegyük a mi régióink egyik prototipikusnak tekintett társadalmát – merőben mások a történeti *premisszák*.

- a) Ebben a Baltikumtól a Balkánig terjedő pufferrégióban viszonylag korán érzékelhetővé vált, hogy a *világháború végének vége* közeledik, a rendszerek világrendszere felbomlik.

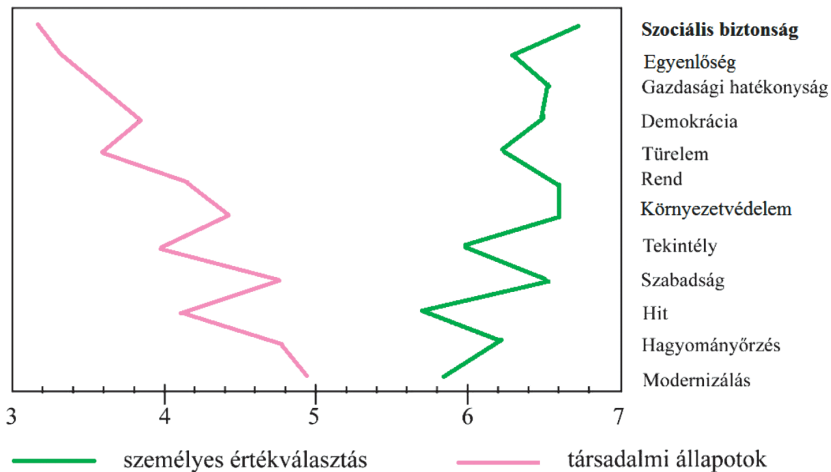
- b) Nemcsak az egyenlőség gondolata kompromittálódott az úgymond kommunizmus térhódításával és összeomlásával, hanem magát a *fejlődés perspektíváját kezdi ki* a múlt. A globális verseny világtól való visszahúzódnás ezernyi jele közt ott van a településhatárra rovásírással kitett helységnév, a Horvátországot is inkorporáló Nagy-Magyarország-emblémák és irodai térképek sokasága, a Parlamentbe táncra invitált táltos, a keleti rokonság és szellemi közösség hangsúlyozása, a kereszténység előtti pogány és a bástya-ként keresztényvédő vitéz magyarok kultusza.
- c) Az önállóságát 1526 után elvesztő ország évszázadokig az államát sem érezhette sajátjának, a feudalizmus hosszú élete beárnyékolta még parlamentarizmusát is, aminek groteszk végkifejlete volt, hogy a trianoni békével néhány évtizedre visszanyert szuverenitása idején a császárt és királyt szárnysegédjével pótolták. A demokráciának *csak elvetélt kezdeményei* voltak 18-ban, 45 után, 56 heteiben, érlelő tapasztalata nem.
- d) A *vagyon- és jogbiztonságot* itt sokszorosán megtépázta a 20. század, melynek során a soknemzetiségű ország példátlan méretű terület- és vagyonvesztést élt meg, majd maga is rabolta a zsidó vagyont, a világháború idején megingott németiséget kismimizte, és javak nélkül menekült magyarokat telepített helyükre, a nagybirtokon és nagytőkén túl egzisztenciálisan felmorzsolta a középosztályt is, a rendszerváltáskor elherdálta és hagyta magánkézbe venni az állami tulajdont, munkateljesítményüktől függetlenül sorsukra hagyta a munkavállalók tömegeit.
- e) Ilyen körülmények között – melyeket képtelenség pusztán a posztkommunista kategóriával jellemezni – könnyűszerrel elképzelhető, hogy *félresiklik* a rendszerváltás szociális, majd piacgazdasági demokráciaprogramja. Lehámlik „a nép fiainak” egy uralomra törő csoportjáról, amelyet az egymást váltó liberális, demokrata, polgári, nemzeti és keresztény címkék kevésbé jellemeznek, mint a kommunista múlttól, a túlélő riválisoktól és rendszerváltáskor leszakadó néprétegektől való tudatos elhatárolódás. 2010 korszakos fordulata után a bennfentes nép- és jogismeretre egyaránt építő rendszernek többféle olvasata van. Így az is, hogy legfőbb ambíciója a politikai és gazdasági hatalom kisajátító koncentrációja, mindennemű kontroll kiiktatása, az indulatokra és indulatokkal játszó kommunikáció, az uralkodás vágya a múlt és – a kormányzat nyomait majd megőrző – jövő felett. A legfájóbb aggály mindemellett az előnytelen helyzetű, kiszolgáltatott és esendő rétegeknek kegyetlenül következetes *leszorítása* és megfosztása az egyéni és közös megküzdés lehetőségeitől, nem utolsósorban az oktatás révén végbemenő társadalmi mobilitástól. Ha ebben van igazság, akkor a rendszerigazolás általános tendenciájának itt e társadalmi-kulturális közegben összehasonlíthatatlanul kevesebb a fogódzója, mint az Amerikai Egyesült Államokban, sőt kifejezetten rendszerkritikus érzések és megfontolások jelentkezése várható.

A rendszerigazolás elméletét a haladott világra kiterjedő széles körű leíró és kísérleti vizsgálatok jellemzik, a rendszerkritikai véleményalkotás után nyomozó saját kutatásainkat inkább úgy jellemezhetjük, mint *történeti folyamatkövető mélyfúrások* sorozatát (Hunyady, 1996, 2010, 2016). Eredményeit ez alkalommal 9 tézisben foglalom össze.

1. Nem fér kétség ahhoz, hogy e régióban – hazánkban különösképpen – kevésbé boldog és inkább elégedetlen a közhangulat. A magam részéről a személyes érzelmi állapothoz képest elkülöníthetőnek tartom és relevánsnak ítélem a „társadalmi közérzet” vizsgálatát, amelyben a megélt társas-társadalmi viszonyok, *nota bene* az emberek észlelt közhangulata jelenik meg – nálunk *elkeseredett és elkeserítő* tartalommal.

1. tábla. Spontán gondolatársítások, 2012

A Magyarország hívószóra születő gondolatársítások:
A haza, otthon, lakhely után 44% bizonytalanság, kilátástalanság, létbiztonság hiánya 23% szegénység, nélkülözés 20% szomorúság, félelem
Az emberek érzései hívószóra:
47% pesszimizmus 20% félelem a jövőtől, a munkahely elvesztésétől 16% anyagi bizonytalanság

1. ábra. A személyes értékek és a társadalmi állapotok feszültsége, 2012

2. A rendszerigazolás elmélete nagy jelentőséget tulajdonít a *biztonság* keresésének és érzetének, ami teljes mértékben igazolódott a rendszerváltást követően hosszú évek során rendszeresen végzett értékvizsgálatainkban.

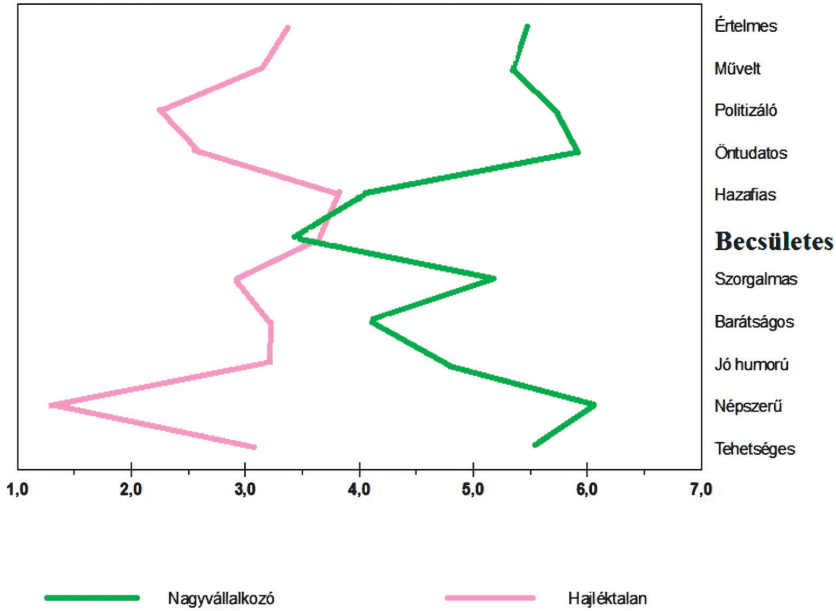
Több preferált érték – így a rend – társaságában a szociális biztonság előkelő helyet foglalt el az értékek rangsorában, és ugyanakkor az értékek valóságos érvényesüléséről érdeklődve épp vele – és az egyenlőséggel, gazdasági hatékonysággal, demokráciával, toleranciával – kapcsolatban találtuk a *legnagyobb feszültséget* (mért diszkrepanciát) a kívánalmak és a vélt társadalmi közállapotok között. A szociális piacgazdaság ígéretét az egymást forgószínpad-szerűen váltó kormányok nem váltották valóra, a szociális biztonság elvesztésének döntő szerepe volt abban, hogy spirálban futott le a pártok értékelése. A rendszerváltás által hozott szabadság, így a (kezdetben szélesebb pártkínálatból való, utóbb a szocialisták és Fidesz közötti, végül szinte magában a Fideszre eső) választás öröme nem nyújtott kárpótlást az egzisztenciális biztonság elvesztéséért.

3. A rendszerváltás – vagy az aktív jelleget kiemelő rendszerváltoztatás – Jost várakozása szerint az állapotok stabilitásának és a normáknak a megingatásával hangulatrontó. Saját sztereotípa-vizsgálataink ezt a diákok homogén mintáinak gondos egybevetése alapján messzemenően igazolják. Ennek fontos tartalmi mutatója a társadalmi és nemzeti *kategóriák csökkent értékelése*, nemcsak ideológia-érzékeny kategóriák esetén, hanem minden tekintélyfigura (így a hivatali vezető vagy az apa) jellemzésében, illetve kiemelten fontos a saját nemzeti kategória szembeötlő értékcsökkenése, amelyre kihatott az is, hogy e változás révén „a magyar” nemzeti kategóriája a „szovjet blokk” viszonyítási keretéből átkerült az Európa országainak tágabb és igényesebb körébe.

A nemzeti és társadalmi kategóriák sztereotíp jellemzésének vannak mérésrel kimutatható sematikus alkotóelemei: belőlük pedig nálunk – úgy tűnik – társadalomkritikus alapállás olvasható ki: *minden* kategória *hibádzik* valamiben, ezzel és ennyiben illeszkednek egy összképbe. Vegyük három társadalmi sztereotípa esetét: ezek szerint a paraszt becsületes, de nem művelt, a tanár művelt, de nem tetterős, a menedzser tetterős, de nem becsületes. Ez utóbbinak tulajdonképpen mása az általam többször felidézett, emlékezetes jellemzés a nagyvállalkozóról és a hajléktalanról 2001-ből (2. ábra).

Ki ne ismerné el a nagyvállalkozó előnyét minden tekintetben, egyetlen kivétellel: kevésbé becsületes, mint a hajléktalan. Az egyedi eset általánosítható: a rendszerváltó Magyarországon az új elit, a domináns csoportok képe *morális szempontból kérdéses*, hibádzik, anyagi és társadalmi kiemelkedésük szélsőséges morálisan hitelteleníti érvényesülésüket.

Ennek a felismerésnek a jegyében számoltam a köznapi társadalomképben egyfelől az elért siker, státus, másfelől a tulajdonított emberi, morális értékek

2. ábra. Társadalmi sztereotípiák, 2001

szétválásával és szembe fordulásával, amikor 2002-ben kidolgoztam és bevezettem egy 50 ítemes skálát a rendszerattitűdök vizsgálatára.

2. tábla. Illusztratív itemek a kontraszelekció és rendszerigazolás alkálákhoz

Kontraszelekció/rendszerkritika:
<ul style="list-style-type: none"> • k46 Az kerül felülre, aki túljár a többiek eszén. • k38 Ki minél magasabban van, annál inkább visszaél a helyzetével. • k26 Aki tisztességes, az szegény marad. • k4 Nem azok élnek jól és azok megelégedettek, akik ezt megérdemlik.
Rendszerigazolás:
<ul style="list-style-type: none"> • r37 Az eredeti gondolkodású, bátor és munkabíró emberek a gazdasági verseny győztesei. • r28 Aki az utcára kerül, az azért többnyire meg is érdemli. • r39 Gyönyörködni tudok a gazdag, boldog és szép emberekben.

A tételek között szerepeltek rendszerigazoló állítások és a rendszerkritika rossz társadalmi közérzetet kifejező, elmarasztaló ítéletei is. A *kontraszelekció* lett a rendszerattitűdöt mérő kétpólusú skálarendszer névadója (Hunyady, 2002). Ele-

ve ambivalenciával számoltunk, és több dimenzióban próbáltuk meghatározni a vizsgálati személyek mentális pozícióját. A nézetrendszer felderítésére számos alkalommal, közöttük 2010 előtt és után, négy-négy országos reprezentatív mintán került sor.

A megközelítési szempontokban gazdag itemek fogadtatásában rendre – egészen elenyésző különbségekkel – *ugyanaz a válaszstruktúra* jelenik meg. Kereshetjük a lineáris összefüggéseket tükröző faktorszerkezetet, az elsődleges elemzés által felszínre hozott faktorok vizsgálatról vizsgálatra azonosak. Az ezek alapján képzett alskálák belső kohéziója statisztikai értelemben megnyugtató. (A kutatások összevont 5600 fős mintáján a rendszerkritika alskála Cronbach-alfa értéke 0,84, a rendszerigazolása 0,70.) Ha a nézetrendszer szerkezetének vizsgálatára adekvátabb klaszteranalízist végzünk, akkor is világosan elrendeződő itemnyalábokkal fogunk találkozni, amelyek a vizsgálatok sorozatában rendre visszaköszönnek.

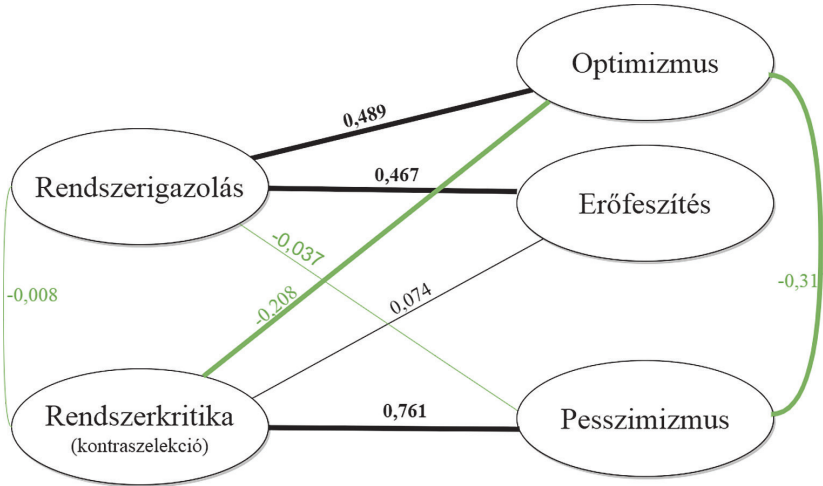
4. A hierarchikus viszonyok aktuális igazolása, illetve – alapvetően morális – kritikája szervesen összefonódik a *jövővel kapcsolatos* várakozásokkal.

3. tábla. Illusztratív itemek a pesszimizmus és optimizmus alskálákhoz

Optimizmus:
<ul style="list-style-type: none"> • o11 Bízom a népben, hogy a legjobb vezetőket választja meg. • o29 Az emberek többsége ma sokkal optimistább, mint valaha. • o2 Soha ilyen elégedett és bizakodó nem voltam, mint manapság.
Pesszimizmus:
<ul style="list-style-type: none"> • p8 Az ember azt hinné, hogy már nem lehet rosszabb, de mégis, egyre tovább süllyed a társadalom. • p14 A gazdagok gazdagodnak, a szegények csak szegényednek. • p13 Ez az ország a maffiózók paradicsoma.

A rendszerigazolás egyértelműen és kizárólagosan a pozitív várakozások optimizmusával társul, és tartalmilag mintegy szimmetrikusan a rendszerkritika velejárója a jövő negatív képének pesszimizmusa. E két gondolatkör belső egysége és egymástól való szétválása a közgondolkodás lényeges tartalmi jellemzője.

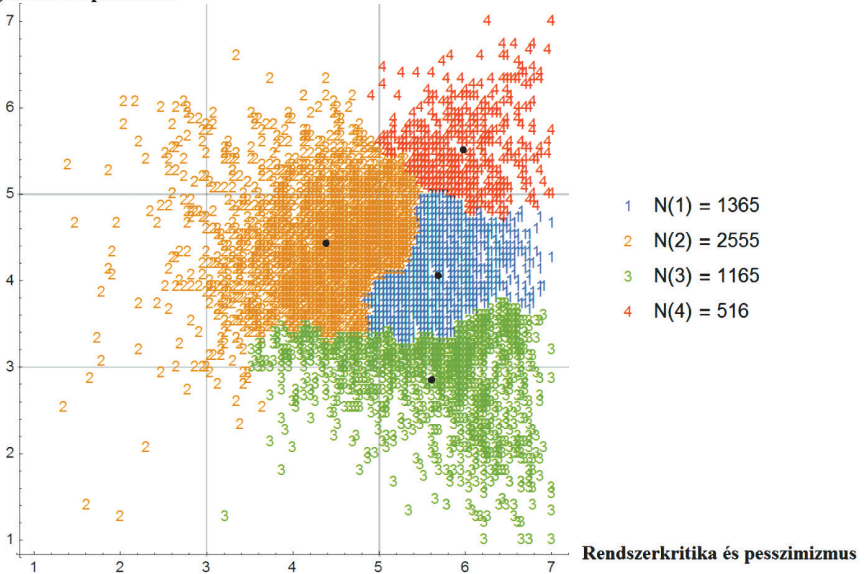
Ha a faktoranalízis alapján alskálákat képezünk, bemutathatjuk az indexeik között mért együttjárások értékeit. A rendszerigazolás egyértelmű pozitív kapcsolatban áll az optimizmussal és azzal a tételsorral, mely szerint erőfeszítésünkön múlik a siker. A rendszerkritika és a pesszimizmus kapcsolata mindenek közül a legerősebb.

3. ábra. A kontraszelekciós alsókálák kapcsolatrendszere

5. A rendszerrel kapcsolatos attitűd ambivalensnek bizonyul, két egymással össze nem simuló komponense többé-kevésbé *kötetlenül kombinálódik*.

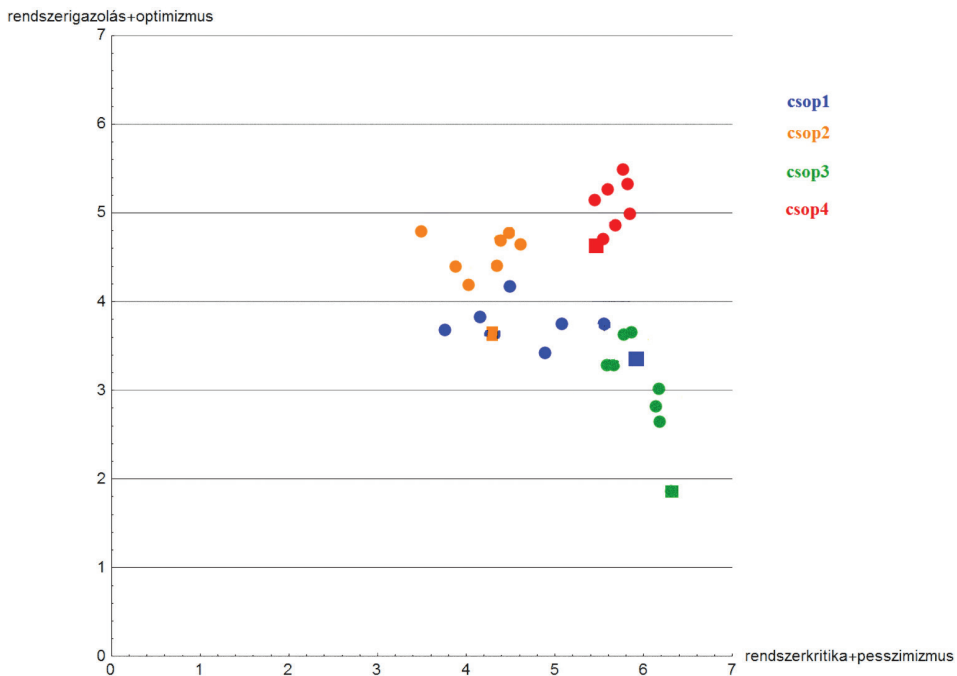
Rendszerigazolás és optimizmus

4. ábra. A nyolc vizsgálat teljes populációjának klaszterei

Ez láthatóvá is válik, ha vizsgálatonként vagy a vizsgált összpopulációt tekintve az összes személyt az itemekre adott válaszaik alapján – előre megszabott számú – négy klaszterbe soroljuk. A személyek elrendeződése látványosan megmutatja, hogy a két attitűdkomponens magas és alacsony értékei milyen módon és mértékben kombinálódnak.

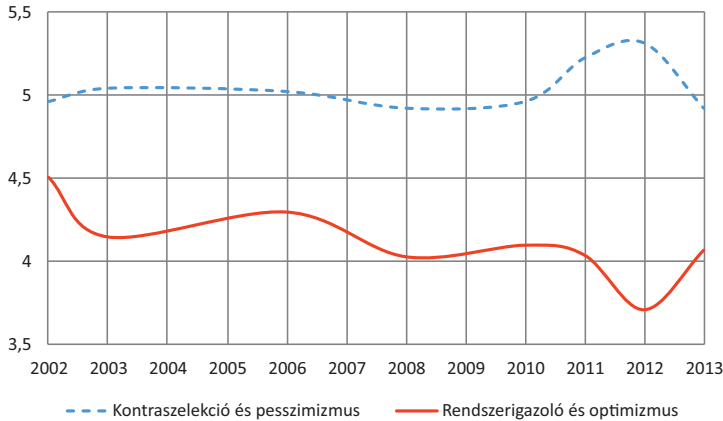
Mint láthatjuk, a különböző nagyságú csoportok közül egy van, amely rendszerkritika tekintetében – a vízszintes koordinátán – közepes szinten áll, a többi három kifejezetten magas értéket kap. A rendszerigazolást elutasító, rendszerkritikát valló konzekvens csoport képvisel egy markáns tartalmi álláspontot.

5. ábra. A klaszterek középvértékei vizsgálatonként, kiemelve a 2012-es évet

Ha egy futó pillantást vetünk az országos reprezentatív mintákon végzett nyolc kutatásban a klaszterek középvértékeire, láthatjuk, hogy kivétel – amint erre visszatérünk – a 2012-es év, amikor is a csoportok reprezentációja – jól értelmezhető módon – elmozdult: az előbb kiemelt közepesen, illetve konzekvensen kritikus csoportok rendszerigazolása csökkent, míg a közepesen rendszerigazolók kritikus csoportja még radikálisabbá vált.

6. Az országos reprezentatív mintákon szerzett visszatérő tapasztalatok szerint a *rendszerkritika-pesszimizmus* tételeinek fogadtatása egyértelműen *kedvezőbb*, mint a rendszerigazoló-optimizmus álláspontjának elfogadása.

6. ábra. A rendszerattitűd-komponensek alakulása 2002–2013

E kettő viszonyában az idők múltával vannak hullámverések, de töretlenül domináns a negatív megítélés és közérzet: az összevont nagymintán ezen különbség – melynek háttérét az eddigiekben több szempontból analitikusan vizsgáltuk – a 7 fokú skálán rendre megközelíti, sőt meg is haladhatja az 1 teljes fokot.

7. A rendszerattitűd összetettsége is, de domináns minősége is *konszenzuálisnak* mondható. A rendszerigazolás és rendszerkritika tekintetében lehet különbség a politikai kormányzat támogatóinak és ellenzőinek felfogása és közérzete között, de ez az aktuális hatalmi szituációnak megfelelő eltérés csak árnyalatnyi. A rendszerigazolás elmeletét mindenekelőtt az támasztaná alá, ha a rendszer alapvető igényléséhez csatlakoznának a hierarchia alján lévők is, ehelyett ebben a történeti-kulturális atmoszférában a *fenn lévők* is alapvetően a domináns rendszerkritikában osztoznak. (Talán megengedhetjük magunknak azt az egyelőre körvolnalazatlan feltételezést is, hogy a rendszerek nemcsak a lenn lévők ostromától vannak – osztályharcos logika szerint – veszélyben, hanem történetileg nem is oly ritkán veszélyeztetheti őket a fenn lévők megosztottsága, vetélkedése, újra-rendezési kedve is.)

8. A demokrácia mibenléte, lényege és határai e forgandó időkben mind többeket foglalkoztatnak 2010 után, amikor a jog szociálpszichológiájának hazai kimunká-

lásához programszerűen nekiláttunk, a jogelvekre és a joggyakorlatra vonatkozó nézetek körében a *közkeletű demokráciafelfogást* is vizsgálat tárgyává tettük (Hunyady, 2015).

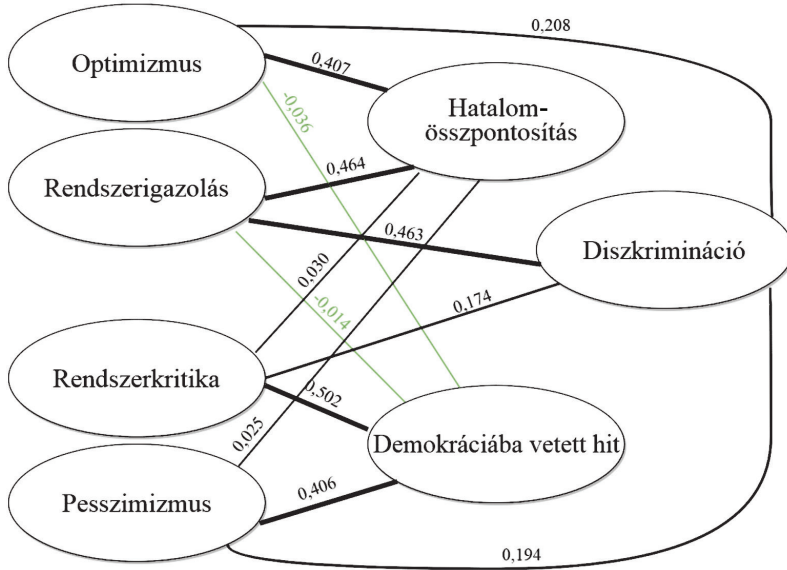
4. tábla. Illusztratív itemek a demokráciaattitűdök mérésére

Demokráciába vetett hit:
<ul style="list-style-type: none"> • d26 A demokrácia ereje abban rejlik, hogy a kormányzatot lehet bírálni, és ha hibázik, akkor a szabad választáson le is válthatják az emberek. • d12 A demokrácia azt jelenti, hogy mindenkinek van joga, és lehet véleménye, akár a többség akarásával szemben is. • d9 A demokrácia azt jelenti, hogy a többség akarata érvényesül.
Hatalom-összpontosítás:
<ul style="list-style-type: none"> • d24 Az ellenzéknek tudomásul kell venni, hogy a kormány a felelős az országért, és nem szabad állandóan megzavarni a munkáját. • d23 Ha rátermett az ország vezetése, tartsa meg a hatalmat, a választás nem arra való, hogy mindig váltogassuk, kik vezessék az országot. • d22 Az emberek nagy többsége úgyse látja át az ország ügyeit, ezért aztán nem is lehet az ő véleményükre építeni a felelős politikát.
Megkülönböztetés:
<ul style="list-style-type: none"> • d3 Egyes embercsoportok egyszerűen alacsonyabb rendűek, mint mások. • d17 A kisgyerekeknek, betegeknek és öregeknek nem lehetnek ugyanolyan jogai, mint a felnőtt beszámítható, cselekvőképese embereknek.

Három attitűdöt igyekeztünk megragadni, és ezek típusos együttjárását próbáltuk feltárni. Egyik a *demokráciába vetett hit* címkét viselte: a kérdezettek el tudják-e képzelni, és igénylik-e egységben a többségi uralmat és az egyéni szabadság védelmét (7 fokú skálán az összminta átlaga 5,46). A másik attitűd a *kormányzati hatalom-összpontosítás* szükségességére és mértékére vonatkozott (átlaga 4,45, azaz végső soron halványan, de támogató), míg a harmadik az állam *polgárai közötti különbségtétel* türesét és igényét fejezte ki (3,74). 2010 és 2013 között négy reprezentatív minta válaszai arról tanúskodtak, hogy kifejezett az egyetértés a demokráciába vetett hit tekintetében, a diszkriminációt viszont végső soron a magyar minták elutasítják. Ugyanakkor a három komponens kombinációi közül a *leggyakoribb* a demokráciába vetett hit kinyilvánítása mellett a hatalom-összpontosítást is elfogadhatónak vallja (36,5%). Ennél kevesebben vannak, akik a demokrácia mellett egyértelműen és kiemelten hitet tesznek, és elhárítják a hatalom-összpontosítást (29,8%).

9. E négy évben ugyanezen mintákon tanulmányoztuk a rendszerigazolás-rendszerkritika alakulását is: a *rendszerkritika-pesszimizmus* változó a demokráciá-

ba vetett *hittel*, a *rendszerigazolás-optimizmus* változó viszont mindenekelőtt a kormányzati *hatalom-összpontosítással*, de a társadalmi megkülönböztetéssel is szignifikánsan korrelál.

7. ábra. Kontraszselekcíós alszkalák és a demokráciaattitűdök összefüggései

Az alszkalák szintjére bontva a rendszerkritika valamivel erősebb, a pesszimizmus némileg gyengébb pozitív korrelációban áll a demokráciába vetett hittel, a rendszerigazolás némileg erősebb, az optimizmus gyengébb kapcsolatban a hatalom-összpontosítás változójával; a zömmel negatív keresztösszefüggések érdemben nem szignifikánsak.

Hazai kutatásaink ugyancsak kivonatos áttekintése után hadd tegyem fel azt a kérdést, hogy e tapasztalatoknak van-e relevanciájuk a *rendszerigazolási elmélet nézőpontjából*. Az együttgondolkodás szellemében négy pontot emelnék ki.

1. A kutatás tárgya bipoláris attitűd.

A rendszerigazolás egy pozitív attitűd átélése, érvelő kinyilvánítása és (elvitatásába ütközve) annak felerősítése. Egy attitűd azonban *nem korlátozódik* se elvben, se gyakorlatban a pozitív minőségre és térfélre. Az egyén vagy csoport társas-társadalmi helyzetének megélését akkor lehet árnyaltan leírni, ha a sokféle forrásból fakadó *elégedetlenség* jelentkezésével és mértékével is számot vetünk, azzal is számolva, hogy a teljesítmények, jutalmak, relatív pozíciók kiértékelése nem

statikus, hanem az igények mozgó mércéje szerint alakul. Tehát két pólus van, és hozzátehetjük, hogy az attitűdtárgy megítélése több szempontból tevődik össze, ezek egymással birkózva a konzisztens értékelés felé törekednek, de bizonyos kétértékűség, ambivalencia a valóságos attitűdöt mindig is jellemzi.

2. A társadalmi viszonyok rendszere összetett és differenciált attitűdtárgy.

A „rendszer” komplexitása szinte kimeríthetetlen, meghatározása örökkön örökké finomításra szorul. A rendszerigazolás elmélete hangsúlyozza, hogy bármilyen társadalmi viszonyrendszerben él is az ember, motivált arra, hogy a mindenkori társadalmi hierarchiát és benne saját szerepét igazolja. E tendencia jelentkezését elismerve, érdemes nyomába eredni annak a John Josttól is olvasható gondolatnak, hogy a rendszerek *különböző támpontokat nyújtanak az igazolásra* (és tegyük hozzá, kritikára). Nem feledkezhetünk meg arról, hogy vannak sikeres és csődbe futó rendszerek, vannak lendületes és lefojtott atmoszférájúak, vannak átjárhatatlan és rugalmasan alakuló hierarchiák, vannak fenyegetéssel korlátozó és ösztönzéssel kecsegtető, vannak dogmáikba zárkózó és másokra nyitott társadalmak, végső soron vannak a társadalmi közérzet szempontjából jobb és rosszabb társadalmi berendezkedések. S ennek a minőségnek valóban egyik perdöntő kritériuma, hogy milyen vonatkozásban mekkora különbséget diktál, termel ki, tűr meg ember és ember között. Ebben a vonatkozásban többet ígérnek és nyújtanak az elvben a közjóra törekvő, tényleges választói kontroll alatt álló *demokráciák*, még ha a jogállam körmönfont nehézkességével járnak is el, mint az erőre és erőszakra építő, égi és földi illúziókba kapaszkodó *autokratikus rendszerek*. De ez utóbbiak között is voltak és vannak számottevő különbségek, és húzódik közöttük olyan határ, melyen túl csak romlott cinizmussal lehet állítani, hogy bennük az igazságosság, az egyenlőség, a közös emberi identitás méltányolható módon érvényre jut. (Hisz az egy szakirodalmi tévedés, hogy a rendszerigazolás megkérdőjelezése lenne cinizmus, épp hogy a jogos rendszerkritika naivitással álcázott tudatos semmibevétele az.)

3. A rendszerattitűdök a rendszerváltozások kontextusában nyerik el jelentésüket. A rendszer lényegéhez tartozik valamiféle állandóság, egy rend, amihez igazodni lehet és kell, ugyanakkor azt nem feledhetjük, hogy ez a konzisztencia a változások világában tűnik fel és abba olvad bele, változásban születik és változásban szűnik. A mai közállapotok megélése és megítélése korántsem független attól, hogy – mit tudunk – mi volt itt a múltban, s ahhoz képest fejlődésnek vagy elnyomorodásnak látjuk-e a jelen viszonyokat. Különös jelentősége van annak, hol vonjuk meg a *múlt és jelen határát*, de e mögött is ott sorjázhathatnak az elhatárolt történelmi korszakok. A múlt rendszer elkötelezett hívei rosszallóan fogadják a bekövetkezett változásokat, de ami szociálpszichológiai szempontból érdekesebb az az, hogy *a jelennel való elégedetlenség* aktívan *kihat* a múlt nosztalgikus felérté-

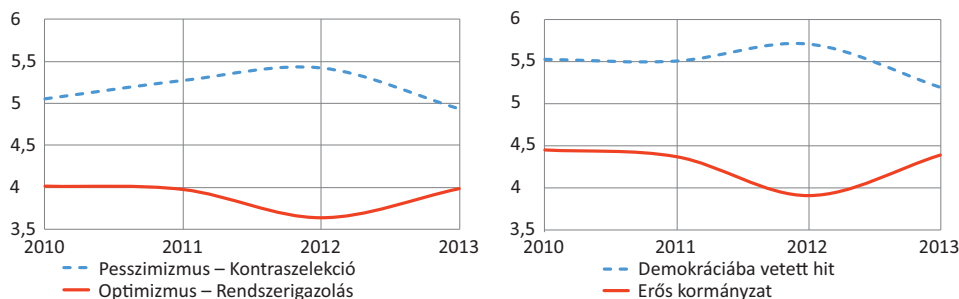
kelésére. Ezt a közérzeti dinamikát látványosan demonstrálták a hazai empirikus vizsgálatok, amikor is a rendszerváltás gondjai, feszültségei, erkölcsi problémái emeltyűként működtek a Kádár-korszak tömeges értékelésében, amely felszínezte a megterhelt, kifakult, felbomlott múltat, dacolva a politikai és tömegkommunikációs túlnyomással is. Generációs változások is közrejátszhatnak abban, hogy ez a visszahatás mára csökken, viszont a korábban gondokkal megterhelt rendszerváltás 2010 után kezd új, kedvező fényben mint különösen ígéretes korszak megjelenni (Hunyady, 2014). A köztudatban élő periódusok különböző előjelű közkeletű értékelésével – ha nem is szociálpszichológiai tudatossággal – játszik a mindenkori emlékezetpolitika is. Így próbálja ma átszabni a 20. század köztudatban élő emlékezetét, amelynek fejlődésvonala egy W alakot formál ki, melyben a mélypontokat a Horthy- és Rákosi-korszak jelenti. Ezt korrigálná a Horthy-korszak kultuszával és a Rákosi–Kádár-korszakok egybegyalulásával. Ennek újfent makacs akadályai vannak, nem utolsósorban az, hogy sem a Horthy-korszak, sem a jelen megítélése nem oly ragyogó, hogy jó fényt vessenek egymásra, azt már mellőzve is, hogy mennyire hiteltelen az egykor anyagilag és erkölcsileg kisemmizettek leszármazottainak ábrándos visszatekintése a neobarokknak becézett időszak hívságos és úrhatnám világára.

A rendszer értékelésében – a történeti kontextusa mellett – természetesen ott van és hat a *jelen rendszerek* társadalmi-politikai *viszonyítási kerete*, benne a magyar köztudatnak nemcsak a felszínén, de a legmélyebb rétegeiben is élő Nyugat–Kelet dimenzió, és az ennek mentén elrendeződő preferenciák. Nyilvánvalóan nem mindegy az a nemzetközi perspektíva, hogy ki hogy látja: a mai magyar rendszermodell kakukktojás az Európai Unió kissé zilált fészkeben, vagy a társadalmi-politikai rendszerek földcsuszamlása következtében az első fecske, amelyet egy egész madárraj követ, itt tolonganak a környéki papagájok, a történelemből jól ismert keselyűk és a kelekótyává váló büszke sasmadarak is. Az utóbbi önkép talán túlméretezett, bár a szocializmus eszméit kompromittáló szovjet birodalom összeomlása kétségtelenül megrengette a rendszerek világrendszerét. Helyes, ha – anélkül, hogy dramatizálnánk őket – nem tévesztjük szem elől az egyensúlyok megbomlásának egyes jeleit: Az egyedüli szuperhatalom szerepzavarát, beleértve a demokrácia avatatlan exportjának ballépéseit. A tőkekoncentráció elvadulását világszerte a jóléti állam ideáljának elhalványulásával. A középosztály megrekedését, szétmállását, süllyedését, és ezzel a demokratikus jogállam stabilitásának elvesztését. A piacok és a politikai keretek kitágításának számító racionalizmusával szemben a határokat, normákat, életstenderdeket vesztő tömegek kiszámíthatatlan indulatait. Mozgalmakat, amelyek emlékeztetnek, de mind gyakrabban *folytonosságot keresve* emlékeznek is a világháború előtti jobboldali radikalizmusra, az emberi méltóság megcsúfolására. Felmérhetetlen erejű új rendszereket, amelyek szervesen, de riasztó hatékonysággal egyesítik a politikai diktatúra kijegecesedett és a vadkapitalizmus

buzgárszerű társadalmi hierarchiáját. Ám ne higgyük, hogy a rossz eredetből nem fakadhatnak jó fejlemények (tanítja McGuire [2001] is, a közkeletű nézete-
ket dezorientáló gondolati dinamikáról szólva).

4. A rendszerattitűdök a változások valószínűségének függvényében alakulnak. Mondhatjuk egyszerűbben: a *status quo* értékelése a tekintetben sem magában áll, függ attól, hogy van-e a köztudatban a rendszernek alternatívája, és milyen esélyt látnak megmaradására, illetve lecserélésére. Ezzel az összefüggéssel a rendszerigazolás elmélete maga is kimondottan számol, tudván tudva, hogy a *valószínűségek percepciója* milyen fontos szerepet játszik a rendszerértékelés alakulásában, a hosszú távú stabilitás, illetve az alternatíva hiánya hogyan erősíti azt. Talán egy ponton lehetne ennek az összefüggésnek még nagyobb jelentőséget tulajdonítani, ez pedig az elméletépítésben oly fontos felismerés, hogy a társadalom alacsony státusú rétegei inkább választják a hierarchia aktív támogatását, mint a konfrontatív szembehelyezkedést. Ennek hármass motivációjáról is érdemben szó esik, de hiányzik az alávettettek helyzetértékelésének – az autokratikus berendezkedésekben oly evidens – eleme, hogy a hierarchia lebontása a túlhatalom kemény ellenállásába ütközik, már megkísérlése is vészterhes, eredménye több mint kétséges, valószínűtlen győzelme esetén rendszer-alternatívája gyakran kimunkálatlan és kipróbálatlan. A mi hazai kutatásainkban a részben már mutatott eredmények történeti léptékű példát kínálnak a valószínűség-percepció feltehető szerepére a rendszerkritika felerősödésében és a rendszerigazolás regenerálódásában: ez pedig a mostanság oly gyakran felemlegetett 2014 előzményeként 2012 felbuzdulása, majd elhalványulása.

8. ábra. Párhuzamos attitűdhullámok 2010–2013 között

Az attitűdmérések esztétikai szempontból is látványos eredménye egyfelől a hasadt rendszerattitűd egymástól függetlenül mért két komponensének egymást kiegészítő együttmozgása, másfelől a rendszer elvi alapjait érintő demokráciafel-

fogás két attitűdjének ugyancsak egymást kiegészítő együttmozgása – párhuzamosan (Hunyady, 2016). És itt most nem statisztikai értelemben vett (interindividuális jellegű) korrelációkról van szó egy-egy időpillanatban, hanem nagy minták szövevényes nézetrendszereinek tartalmilag harmonizáló alakulásáról, annak alapján, hogy 2012-re feltűnt egy politikai alternatíva, amelynek nem az összefogása, hanem összefogásának álságossága és nyilvánvaló kormányképtelensége fosztotta meg az alapvetően rendszerkritikus választói tömeget reményétől és tetterejétől. Megjegyzendő, hogy e történeti változások hitelesítették a rendszerigazolás és a hatalomkoncentráció igényének jellemző kapcsolatát, s vele szemben a rendszerkritika és a demokráciába vetett hit összetartozását Magyarországon. Nota bene az eredmények azt is demonstrálták, hogy a demokrácia szövevényes logikáját hittel képviselők a rendszer bírálataira hajlanak, de pesszimisták a jövőt illetően, és hogy e paradoxon szellemében fogalmazzunk, *pesszimizmusukban nem is kellett csalódnuk*.

E pesszimizmus tehát önbeteljesítő jóslatnak bizonyult, és bizonyulhat a jövőben is. Hazánk szülötte, George Katona (1960), a pszichológiai közgazdaságtan amerikai úttörőjeként megtanította a legkeményebb társadalomtudomány művelőit arra, hogy a derülátó köz-attitűd kiránthatja a gazdaságot válságos objektív feltételek közül és ellenében is. Az lenne érdekes társadalmi kísérlet, ha ezt demonstrálni lehetne a politika flexibilisebb közegében is: amihez azonban „depresszív realizmus” helyett derülátó köz-attitűdöt kellene ide varázsolni.

IRODALOM

- Cichočka, A. – Jost, J. T. (2014): Stripped of Illusions? Exploring System Justification Processes in Capitalist and Post-communist Societies. *International Journal of Psychology*, 49, 1, 6-29. DOI: 10.1002/ijop.12011, <https://psych.nyu.edu/jost/Stripped%20of%20Illusions.pdf>
- Hunyady Gy. (1996): *Sztereotípiák a változó közgondolkodásban*. Budapest: Akadémia Kiadó
- Hunyady Gy. (2002): A kontraszelekció pszichológiája. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 55, 3, 397-434. DOI: 10.1556/MPSzle.57.2002.3.1
- Hunyady Gy. (2010): *A társadalmi közérzet hullámverése*. Budapest: Napvilág Kiadó
- Hunyady Gy. (2014): Visszatekintés a jelenből. In: Hunyady Gy. – Török L. (szerk): *Történelem és emlékezet: Egy akadémiai ülészak előadásai*. (History Könyvek sorozat) Budapest: Kossuth Kiadó, 9-26.
- Hunyady Gy. (2015): A demokrácia-követelmények a köztudatban és a társadalmi atmoszféra ambivalenciája. In: Hunyady György – Berkics Mihály (szerk.): *A jog szociálpszichológiája: a hiányzó láncszem*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 281–337.
- Hunyady Gy. (2016): *Jelentörténeti szociálpszichológia*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, http://ppkteszt.elte.hu/file2/HunyadyJelentortenet_final_online.pdf
- Jost, J. T. (2003): *Önalávetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája*. (ford. Berkics M., Bujdosó B.) Budapest: Osiris Kiadó

- Jost, J. T. (2017): Ideological Asymmetries and the Essence of Political Psychology. *Political Psychology*, 38, 2, 167–208. DOI: 10.1111/pops.12407, https://www.researchgate.net/publication/315135943_Ideological_Asymmetries_and_the_Essence_of_Political_Psychology_Presidential_Address
- Jost, J. T. – Banaji, M. R. (1999): A sztereotipizálás szerepe a rendszer igazolásában, a hamis tudat képződése. In: Hunyady Gy. – Hamilton, D. L. – Nguyen L. L. A. (szerk.): *A csoportok percepciója*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 489-518.
- Jost, J. T. – van der Toorn, J. (2012): System Justification Theory. In: van Lange, P. A. M. – Kruglanski, A. W. – Higgins, E. T. (eds.): *Handbook of Theories of Social Psychology*. Vol. 2. London: Sage. 313-343. DOI: 10.4135/9781446249222.n42
- Katona, G. (1960): *The Powerful Consumer: Psychological Studies of the American Economy*. New York: McGraw-Hill
- McGuire, W. J. (1998): A poli-pszí kapcsolat: egy hosszú történet három szakasza. In: Hunyady György (szerk.): *Történelmi és politikai pszichológia*. Budapest: Osiris Kiadó, 20-44.
- McGuire, W. J. (2001): *Makacs nézetek és a meggyőzés dinamikája*. Budapest: Osiris Kiadó